

הגדה של פסח: עבדות בתוך חירות או מה נשתנה וחד גדיא

מיכאל פדידה

העבדים השחורים באמריקה השתמשו בסיפור יציאת מצרים (בספיריטואל: GO DOWN MOSES) כדי לבטא את הערגה שלהם לשחרור מהעבדות. אני טוען שמוטיב דומה מופיע בהגדה של פסח: עם ישראל נגאל בעבר משעבוד מצרים, אך הוא נתון עדיין בגלות והוא מצפה להיגאל כמו ביציאת מצרים. מוטיב זה בא לידי ביטוי מיד בתחילת ההגדה:

הגלות בהווה: "השתא עבדי" והגאולה בעתיד לשנה הבאה* בארעא דישראל... לשנה הבאה* בני חורין".

וכן הגאולה בסוף ההגדה: "לשנה הבאה בירושלים".

*במונח לשנה הבאה אין הכוונה לשנה הבאה ממש אלא לערגה לזמן עתיד משיחי לא ידוע, בדומה לאמירה: "לשנה הבאה בירושלים", שנאמרת בהגדה של פסח מזה מאות שנים עד עצם היום הזה.

הסיפור התמים של ההגדה המיועד לילדים מוצא את ביטוי ב"מה נשתנה", כי התשובה לארבע הקושיות נעוצה בגאולה בעבר הקדום: "עבדים היינו לפרעה במצרים... ואלו לא הוציא הקדוש ברוך הוא את אבותינו ממצרים, הרי אנו ובנינו ובני בנינו משועבדים היינו לפרעה במצרים". דהיינו אנו עתה בני חורין וזאת בניגוד ל"השתא עבדי".

הרשע לא מתרשם מפולחן החרות בהווה: "מה העבודה הזאת לכם?". כלומר: אתם מתחפשים לבני חורין ("מסובין"), כאשר בעצם עם ישראל עדיין שרוי בגלות, כפי שאומר במפורש הקטע: "והיא שעמדה לאבותינו ולנו... אלא שבכל דור ודור עומדים עלינו לכלותנו" [כולל בהווה של הקוראים בהגדה]. (מוטיב זה הופך להיות למוטיב מרכזי במגילת אסתר ובפורים).

מוטיב הגלות מוכחש כביכול אחר כך: "לא את אבותינו בלבד גאל הקדוש ברוך הוא, אלא אף אותנו גאל עמהם... ברוך אתה ה'... אשר גאלנו וגאל את אבותינו".

מוטיב הגלות המדוכא ב"מגיד" מופיע לאחר הסעודה: "שפוך חמתך אל הגויים... כי אכל את יעקב ואת נוהו השמו". הסכר נפרץ בפיוטים לאחר ה"נרצה": "ויהי בחצות הלילה: ... קרב יום אשר הוא לא יום ולא לילה... תאיר כאור יום חשכת לילה", "אדיר הוא יבנה ביתו בקרוב". הפיוט המסיים את ההגדה: "חד גדיא" אינו מותיר מקום לספק שהשרים אותו שרויים במצוקה עכשווית אדירה ומצפים לה' שיביא את הגאולה.

השיר "התמים" על אבא שקנה גדי לילדו בתרי זוזי, שמשופר על ידי הילד, מבטא את הסיוט של החיים בהווה.

יש לזכור, שחג הפסח היה מועד שעם ישראל היה נתון להתקפות של עלילת דם - אפיית מצות עם דם של ילדים נוצרים - שהראו ליהודים עד כמה הם רחוקים מלהיקרא בני חורין בהווה. עלילות דם נגד יהודים הופיעו החל מהמאה ה-12 עד המחצית הראשונה של המאה ה-20, בעיקר בארצות נוצריות אך גם בסוריה ובמצרים (המפורסמת ביותר היא עלילת דמשק 1840) החל מהמאה ה-19. ראו: ויקיפדיה: עלילת דם וכן:

Magda Teter. Blood Libel: On the Trail of An Antisemitic Myth. Harvard University Press, 2020.

יש הבדל גדול בין סיפור יציאת מצרים בתורה שבו השעבוד הוא נחלת העבר לבין מוטיב השעבוד של עם ישראל בהווה המתגעגע לגאולה ולימות המשיח: אליהו הנביא בסדר פסח וכן: " כל ימי חיך – להביא לימות המשיח". בסיום המגיד: "...ונאכל שם מן הזבחים ומן הפסחים... ונודה לך על גאולתנו ועל פדות נפשנו". הנביא מלאכי קושר את אליהו הנביא לבוא הגאולה באחרית הימים: "הנה אני שולח לכם את אליהו הנביא לפני בוא יום ה' הגדול והנורא" – ג, 23. (לכן נושא זה מספר מלאכי נבחר להפטרה של שבת הגדול – השבת שלפני הפסח).

כאמור, הגלות הולידה את השאיפה לגאולה. צמד מושגים זה: גלות וגאולה או גלות ושיבה מופיע כבר בספר דברים, פרק ל'. גם הנביאים ניבאו נבואות זעם על חורבן וגלות אבל גם נבואות נחמה על

שיבה מהגלות וחידוש גורל העם כקדם. (מגילת איכה שכולה קינה מצמררת על חורבן בית ראשון, מסתיימת בתפילה לגאולה: "השיבנו ה' אליך ונשוב, חדש ימינו כקדם" – ה, כא). הדברים ידועים לכל יודע תנ"ך ולכן אני פטור מהפנייה אליהם. לכן לא ייפלא שבהגדה של פסח מדובר על שעבוד מצרים ויציאת מצרים וחזור חלילה בהיסטוריה היהודית: גלות וגאולה עתידית שיכולה להתרחש כבר בשנה הבאה: "השתא עבדי לשנה הבאה בני חורין", "לשנה הבאה בירושלים הבנויה", אבל סביר יותר שהיא תתמש בעתיד רחוק ולא ידוע: "ברוך אתה ה'... אשר גאלנו וגאל את אבותינו במצרים... כן ה'... הגיענו למועדים ולרגלים... ונודה לך שיר חדש על גאולתנו". (הרמב"ם כלל ב"ג העיקרים שלו את האמונה בביאת המשיח).

יוסף חיים ירושלמי ביטא באופן דומה את הטיעון המרכזי שלעיל, בספרו: Haggadah and History: The Jewish Publication Society of America. Philadelphia, 1975 וכך הוא כותב:

"For Passover is preeminently the great historical festival of the Jewish people, and the Haggadah is its book of remembrance and redemption. The ancient redemption of Israel from Egypt is recounted... as prototype and surety for the ultimate redemption yet to come. That, indeed, is the basic structure of the Haggadah itself... Every oppressor is Pharaoh, and Egypt every exile... and across millennia, past has become present, and the Messianic era is suddenly imminent.", p. 15.

יש לציין, שהטיעון הנ"ל לא הודגש בצורה מספקת בספרו האולטימטיבי של גולדשמידט על ההגדה של פסח ותולדותיה. (ראו: דניאל גולדשמידט. הגדה של פסח: מקורותיה ותולדותיה במשך הדורות. ירושלים: מוסד ביאליק, 1960). אולם ברור שגם בנוסחים הקדומים של ההגדה ניתן למצוא אלמנטים שמבססים את הטיעון. כך, למשל, בנוסח ההגדה של סעדיה גאון מופיע הפסוק: "השתא הכא לישנא בארעא דישראל, הא שתא עבדי לישנא בני חארי" ובנוסח ההגדה של הרמב"ם במשנה תורה מופיע הפסוק: "שתא הדא עבדי, לשתא דאתיא בני חורין" וכן אצל שניהם הקטע: "והיא שעמדה לאבותינו ולנו... אלא שבכל דור ודור עומדים עלינו לכלותנו". ואכן הרמב"ם שהקדיש שני פרקים בהלכות חמץ ומצה (פרק שביעי ופרק שמיני) לליל הסדר מדגיש במיוחד את הנסים שנעשו לישראל ביציאת מצרים והתייחסות מועטה לרעיון "החרות בתוך עבדות" שמצוי, כאמור, גם בנוסח ההגדה שלו.

האלמנטים הנוספים בהגדה שהבאתי לעיל כדי לבסס את הטיעון מופיעים לכל המאוחר בהגדת פראג, 1526. הכוונה בין היתר ל"שפוך חמתך" ולפיוט "אדיר הוא יבנה ביתו בקרוב". השיר חד גדיא לא הופיע במהדורת פראג מ-1526 אבל הוא כן הופיע במהדורת פראג של שנת 1590. הקטע "שפוך חמתך" מופיע בגירסה יותר ארוכה כבר בהגדה של מחזור ויטרי מהמאה ה-12 (ואינו מופיע בנוסח ההגדה של סעדיה גאון, ושל הרמב"ם מהמחצית השנייה של המאה ה-12). הקטע הנדון הופיע בגירסה קצרה מזו שבהגדה שלנו בהגדה "זבח פסח" עם פירוש של דון יצחק אברבנאל שנדפסה בקושטא ב-1505 בונציה ב-1545 ובקרימונה ב-1557. (אברבנאל סיים את פירושו להגדה בעיירה מונופולי שבחבל פוליה שבאיטליה בערב פסח של שנת 1496).

הקטע "שפוך חמתך" שבהגדה שלנו הוא צירוף של פסוקים מתהלים, ירמיהו ואיכה והוא מופיע רק בהגדה של פסח. יש סברה (שיש מערערים עליה) שהקטע "שפוך חמתך" נוסף להגדה בעקבות הצרות שפקדו את יהדות מרכז אירופה ומערבה במסעי הצלב, שבהם הושמדו קהילות שלמות. (ראו:)

H. H. Ben-Sasson (ed.). A History of the Jewish People. Harvard University Press, 1976. pp. 413-420.)

המנהג לפתוח את דלת הכניסה לאלוהי הנביא לפני קריאת "שפוך חמתך" מראה בעליל את הקשר בין הגלות הדויה בהווה לערגה לגאולה משיחית שמוצגת על ידי אלוהי. מוטיב זה מצא את ביטויו הציורי בהגדת פראג 1526, בה מצויר המשיח רוכב על חמור בפתח הבית בצידו של הטקסט: "שפוך חמתך". (הציור מתכתב עם הפסוק: "גילי מאד בת ציון... הנה מלכך יבוא לך צדיק ונושע הוא עני ורכב על חמור ועל עיר בן אתנות" – זכריה ט, ט. רש"י, שמסתמך על חז"ל, מפרש: "אי אפשר לפותרו אלא על מלך המשיח").

לפי נוסח ההגדה של המהר"ל מפראג, לפני שפוך חמתך: "... ימזוג כוס אחד יותר לכבודו של אליהו, שאנו מצפים שיבוא לבשר את הגאולה" ואומרים: "הרחמן הוא ישלח לנו את אליהו הנביא זכור לטוב ויבשר לנו בשורות טובות ישועות ונחמות, כאמור: הנה אנכי שולח לכם את אליהו הנביא לפני בוא יום ה' הגדול והנורא – מלאכי ג, כג."

הסמיכות של "שפוך חמתך" עם ההלל, ניתנת להתפרש כדלהלן: יש כאן פנייה לאלהים שיגאל את עם ישראל הנרדף בהווה כשם שגאל אותו משעבוד מצרים. בליל הסדר קוראים את ההלל השלם הקרוי ההלל המצרי (תהלים קיג – קיח), חלקו ב"מגיד" לפני הסעודה והיתר בחלק ה"הללי" לאחר הסעודה. בפרק השני של ההלל: "בצאת ישראל ממצרים" יש התייחסות מפורשת ליציאת מצרים. וכך גם הדבר במזמור מתהלים קלו, שנאמר בהגדה לאחר פרקי ההלל ונקרא ההלל הגדול, שגם בו יש התייחסות מפורטת לנסים שהתרחשו ביציאת מצרים.

מתוך הגדת פראג 1526

כך ראה הרב מנחם מנדל כשר (1895-1983) בהגדת – פסח ארצישראלית שהוא ערך וביאר (ניו יורק, 1950) את הקשר בין "שפוך חמתך" לבין החלק של ההלל הגדול בהגדה: "כשאנו אומרים "שפוך חמתך", נזכרים אנו מה שעוללו לנו "הגויים אשר לא ידעוך"

[בשואה] וכשאנו אומרים בהלל הגדול "לעשה נפלאות גדולות לבדו", נזכרים אנו בנסים ונפלאות שעשה לנו השם יתברך בימינו בארצנו הקדושה, באתחלתא דישועה - הקמת מדינת ישראל וקיבוץ גלויות".

ההתייחסות לגאולת מצרים כגעגוע וכתקווה להווה של צרה ומצוקה מצוי כבר בספר תהלים, למשל בפרקים: סח, עד, עז, עח, פ. המוטיב הזה מופיע באופן נדיר גם אצל הנביאים: למשל: "זכרתי לך חסד נעורידך לכתך אחרי במדבר" (ירמיהו ב, 2), "לכן הנה אנכי מפתיה והולכתיה המדבר...וענתה שמה כימי נעוריה וכיום עלותה מארץ מצרים" (הושע א, 16-17) או "כימי צאתך מארץ מצרים אראנו נפלאות" (מיכה ז, טו).

המוטיב הנ"ל מופיע בצורה בולטת ביותר, אם כי לא לגמרי מובנת, אצל הנביא יחזקאל בפרק כ': "והעלה על רוחכם היו לא תהיה אשר אתם אומרים: נהיה כגויים כמשפחות הארצות חשרת עץ ואבן. חי אני נאום אדוני ה' אם לא ביד חזקה ובזרוע נטויה ובחמה שפוכה אמלודך עליכם. והוצאתי אתכם מן העמים... והבאתי אתכם אל מדבר העמים ונשפטתי אתכם פנים אל פנים כאשר נשפטתי את אבותיכם במדבר ארץ מצרים". (הביטוי "ביד חזקה ובזרוע נטויה" מהדהד את הפסוקים: "...היד החזקה והזרוע הנטויה אשר הוציאך אדוני אלהיך [ממצרים] - דברים ז, יט וכן "ויוציאו ה' ממצרים ביד חזקה ובזרוע נטויה" - דברים כ, ח).

מחקרים על ההגדה של פסח עסקו ביציאת מצרים מצד אחד ובגאולה העתידית מצד שני, אבל לא הדגישו מספיק את המצב הקשה של עם ישראל בקרב האומות בהווה. הערגה לגאולה עתידית ומשיחית בהגדה בדומה לגאולת מצרים נובעת משעבוד ומצוקות בהווה.

דיסונס

עם ישראל חגג את ליל הסדר גם בתקופות משבר ואסון ומתבקשת השאלה הבאה: האם החוגגים בתקופות האפלות של ההיסטוריה היהודית לא חוו את הדיסונס בין ההזדהות עם הנגאלים ממצרים לבין המצוקה והשעבוד שלהם בהווה?

הדעת נותנת שהם חוו את הדיסונס הזה ונראה לי שדווקא האלמנטים בהגדה שנותנים ביטוי למצוקות העם בהווה, שעליהם הצבעתי במאמר, ריככו במידה רבה את הדיסונס. ראשית, החוגגים מצאו בהגדה הד למצוקתם, דבר שנתן אמינות למסר החירות של ההגדה. שנית, הביטויים לגאולה העתידית והמשיחית בהגדה הפיחו תקווה בלב החוגגים והפחית מעוצמת הדיסונס שהם חוו, כפי הנראה. שלישית, אני משער שימי הצום על אסונות שפקדו את העם, בעיקר בתשעה באב, איפשרו לעם ישראל לתת ביטוי הולם למצוקות ההווה, כך שכאשר הם חגגו את חג החירות, הם ידעו שיש ימים אחרים בלוח השנה העברי שבהם הם חוו את מצוקות הגלות בהווה.

אני רוצה להתעכב על מקרה אחד שבו הדיסונס וכל הפרובלמטיקה של הניגוד בין האפלה של ההווה לחויית השחרור שההגדה מנסה להעניק לקוראיה באה לידי ביטוי ברור בצורה בלתי רגילה. המקרה הוא של דון יצחק אברבנאל בפירושו על ההגדה בשם "זבח פסח" שאותו הוא חיבר בשנת 1496, שנתיים לאחר האסון הקולוסאלי של גירוש ספרד, שגם פקד אותו באופן אישי. (עלי לציין שאברבנאל הצטיין ביושרה ולא חשש להביע ביקורת גם על תפיסות חז"ל. דוגמא טובה היא הביקורת שלו על אימרת חז"ל: "כל האומר דוד חטא אינו אלא טועה". הוא אומר במפורש שדוד חטא בפרשת בת שבע ואוריה החתי ושום התפתלות פרשנית אינה יכולה להציג זאת אחרת).

הנה ציטטות אחדות מ"זבח פסח" בהן בא לידי ביטוי הדיסונס הנדון הזועק לשמים:

"כי הנה האדון ה' צבאות חשב להשחית חומת בת ציון גלות ירושלים אשר בספרד, היה ה' כאויב להשמיד להרוג ולאבד את היהודים*, ושלה במ חרון אפו עברה וזעם משלחת מלכים מחבלים** והשליכום אל ארץ אחרת... **כי תאמרו איה בית נדיב**... כבודי מעלי הרחיק, **חדלו קרובי ומיודעי**, בני ביתי ואמהותי אשתי ובני יצאוני והנם בארץ אחרת... הלך אלך ובכה על נהרות... כי שמעתי אומרים הנה יום בא מועד פסח הוא לה', מוציא אסירים מבית עבדים... **עלי נפשי תשתפך** צרה ויגון אמצא ונפשי שוממה דוממה, זכרתי ימים מקדם אלה הם מועדי ושמחת פסחי, **בסוד אלה עלי אהלי**, האישה וילדיה כשתילי זיתים סביב לשולחני, **סביבותי נערי**. ועתה רבות אנחותי... מה הרווחנו אנשי הגלות כמונו היום במה שיצאו אבותינו ממצרים... אנחנו בגלותינו למה נתחייבו להראות את עצמנו כאילו יצאו ממצרים". (המלים המודגשות לקוחות מספר איוב בו מתאר איוב את המהפך לרעה שחל בחייו).

אברבנאל ניסה ליישב את הדיסוננס על ידי פיתוח האמונה (שיש לה ביטוי, בין היתר, בהגדה של פסח***). שהגאולה המשיחית קרובה מתמיד והצרות שפקדו את עם ישראל בהווה (גלות ספרד) הינן בעצם חבלי משיח המבשרים את בוא הגאולה הניסית האסכטולוגית. (ראו הדיון הרחב ב"זבח פסח" ובמשיחיות של אברבנאל בספרו של סדריק כהן-סקלי. דון יצחק אברבנאל. ירושלים: מרכז זלמן שז"ר, 2017, וכן את ספרו של בנציון נתניהו. דון יצחק אברבנאל: מדינאי והוגה-דעות. ירושלים: שוקן, 2005).

*האלוזה המפתיעה היא למגילת אסתר ג, יג.

** אלוזה כמובן להגדה של פסח, שבה הדברים מוסבים על מצרים.

*** "ראוי שתדע גם כן עם זה שזכרון גאולת מצרים אצלנו הוא תקוה רבה והודאה גדולה על הגאולה העתידה, וכמו שאמר הנביא כימי צאתך מארץ מצרים אראנו נפלאות – מיכה ז, טו - ... להגיז שהיו שתי הגאולות קשורות זו בזו" – "זבח פסח".

דחיית ביקורת

ביקורת אפשרית על הטעון הנ"ל: עם ישראל ערג וקיווה לימות המשיח ללא תלות במצבו בהווה. איני חושב כך: חושבים על המשיח כאשר רע בהווה. ידוע המדרש שהמשיח נולד ביום שבו חרב בית המקדש. תנועות משיחיות קמו במהלך ההיסטוריה בקרב הרבה עמים בתקופות של שינויים קיצוניים, אי ודאות וכאוס.

(ראו: Norman Cohn. The Pursuit of the Millennium. London: Secker & Warburg, 1957.)

עברית: נורמן כהן. בעקבות המילניום: מילנריאנים מהפכנים ואנרכיסטים מיסטיקנים בימי הביניים. ירושלים: מוסד ביאליק, 2003.)

גרשם שלום, שעסק בהיסטוריה של תנועות משיחיות בישראל, טען: "דבר חשוב ברעיון משיחי מבחינה היסטורית הוא שחיי היהודים בגלות היו רעים... התנועות המשיחיות מתרחשות בעיקר בתקופת משבר פוליטי בעולם, ואין התנועות צומחות על גורמים טהורים בתוך מחנה ישראל בלבד, מתוך אידיאולוגיה". (גרשם שלום. התנועות המשיחיות בישראל – הרצאות. ירושלים, ברלין: ספרי בלימה, 2023.)

זכרון יציאת מצרים בתורה ובהגדה

צו הזיכרון בתורה מדגיש, בין היתר, את העבדות במצרים. הזיכרון הזה נועד לתת לעם ישראל מודל שלילי של חברה שאליה אסור להידמות וליצור חברה שמנוגדת קוטבית לחברה המצרית, שדואגת לשכבות החלשות בחברה. לכן לא יפלא שבדיבר הראשון, לא מזהה אלהים את עצמו כבורא עולם כמו בתחילת ספר בראשית, אלא כמושיע עם ישראל מעבדות מצרים: "אנכי ה' אלהיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים". מצוות רבות מנומקות בזיכרון העבדות במצרים: שבת (בדיבר בפרשת ואתחנן), שלושת הרגלים (בייחוד חג הפסח), מתן מענק לעבד העברי בעת שחרורו (דברים ט"ו), הגנת הגר והאלמנה (המייצגים את האנשים החלשים בחברה) ועוד. קיום המצוות האלה הופכות את הזיכרון ההיסטורי למניע בהתנהגות בהווה. דבר זה מחיה את הזיכרון ההיסטורי והופך אותו לחלק מהתודעה בהווה. העבר וההווה מתמזגים בתודעה של המאמין. (על המרכזיות של הזכרון בתורה ובתרבות היהודית לאורך ההיסטוריה, ראו: יוסף חיים ירושלמי. זכור: היסטוריה יהודית וזיכרון יהודי. תל אביב: עם עובד, ספריית אופקים, 1988.)

הרי ציטטות אחדות למצוות שמנומקות בזכרון יציאת מצרים:

- "שמור את יום השבת... למען ינוח עבדך ואמתך כמוך. וזכרת כי עבד היית במצרים" (דברים ה, יא-יד).

- "והיה היום הזה [ערב פסח] לכם לזכרון וחגתם אתו חג לה' לדרתיכם... שבעת ימים מצות תאכלו... ושמרתם את המצות כי בעצם היום הזה הוצאתי את צבאותיכם מארץ מצרים" – שמות יב. "זכור את היום הזה אשר יצאתם ממצרים מבית עבדים, כי בחזק יד הוציא ה' אתכם מזה ולא יאכל חמץ".

- "ועשית חג שבועות...ושמחת...אתה ובנך ובתך ועבדך ואמתך והלוי...והגר והיתום והאלמנה...וזכרת כי עבד היית במצרים" – דברים טז. תפילה בעת הבאת הביכורים: "...ויוציאנו ה' ממצרים...ויביאנו אל המקום הזה ויתן לנו את הארץ הזאת...ועתה הנה הבאתי את ראשית פרי האדמה" – דברים כו.
- "בסכות תשבו שבעת ימים...למען ידעו דרתיכם כי בסכות הושבתי את בני ישראל בהוציא אותם מארץ מצרים" (ויקרא כג).
- "וגר לא תונה ולא תלחצנו, כי גרים הייתם בארץ מצרים. כל אלמנה ויתום לא תענון" – שמות כב. "כאזרח יהיה לכם הגר הגר אתכם ואהבת לו כמוך, כי גרים הייתם בארץ מצרים" – ויקרא יט.
- "לא תטה משפט גר ויתום ולא תחבול בגד אלמנה וזכרת כי עבד היית במצרים" – דברים כד.
- לקט, שכחה: "וזכרת כי עבד היית במצרים" – דברים כד.
- איסור לקיחת רבית: "את כספך לא תתן לו בנשך...אני ה' אלהיכם אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים" – ויקרא כה.
- משפט צדק: "לא תעשו עול במשפט, במדה, במשקל ובמשורה...אני ה' אלהיכם אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים" – ויקרא יט.
- הנחייה כללית: "כמעשה ארץ מצרים אשר ישבתם בה לא תעשו" – ויקרא יח. "רק לו ירבה לו [המלך] סוסים ולא ישיב את העם מצרימה למען הרבות סוס וה' אמר לכם לא תוסיפון לשוב בדרך הזה עוד" – דברים יז.
- שחרור עבד עברי: "...וכי תשלחנו חפשי מעמך לא תשלחנו ריקם...וזכרת כי עבד היית בארץ מצרים" – דברים טו.
- הדרישה לשחרור עבדים בימי ירמיהו נקשרה לעבדות מצרים: "כה אמר ה'...אנכי כרתי ברית את אבותיכם ביום הוציא אותם מארץ מצרים מבית עבדים: מקץ שבע שנים תשלחו איש את אחיו העברי אשר ימכר לך ועבדך שש שנים ושלחתו חפשי מעמך" – ירמיהו לד.

זיכרון שעבוד מצרים בתורה נועד, בין היתר, להשפיע על עם ישראל להקים חברה צודקת שהיא אנטי תיזה למלכות מצרים שבנויה על עבדות ("בית עבדים"). מוטיב מרכזי זה שמופיע בתורה נעדר לגמרי מההגדה, למעט אזכור חלש: "כל דכפין...ייתי ויפסח" (גם הרמב"ם במשנה תורה מדגיש ש"מצוות עשה שלתורה לספר בנסים ונפלאות שנעשו לאבותינו במצרים בליל חמשה עשר בניסין", אבל אינו מתייחס להשלכות של זכר יציאת מצרים על הקמת חברה צודקת שדואגת לחלשים בה. הדבר נכון גם לגבי מורה נבוכים". מענייני שיוסף חיים ירושלמי שכה היטיב בספרו "זכור" לעמוד על חובת הזיכרון של העבר הקדום בעם ישראל והאמצעים לשימורו (בעזרת טקסים וקריאה בכתבי הקודש) כחוייה אישית בהווה, לא הזכיר את ההשלכה של שימור הזכרון על מצוות רבות שבין אדם לחברו).

כיצד יש להסביר עניין זה? הצעה לתשובה: ליל הסדר נועד ליצור אצל כל עם ישראל (בוגרים וילדים) החוגג בהווה את החוויה האישית של יציאת מצרים, דהיינו שעבוד מצרים וגאולת מצרים. אפקט זה נוצר על ידי קריאת ההגדה שעוסקת בעיקר בשחזור יציאת מצרים ועל ידי הטקסים השונים שמערבים את הגוף (מסובין) ואת חוש הטעם (ארבע כוסות, כרפס, מרור, כורך, אכילת מצה לראשונה בחג) וזאת בנוסף לביעור החמץ. (בליל הסדר המיתוס והריטואל של יציאת מצרים מתערבבים סימולטנית זה בזה.) המאמין שעבר את החוויה הנידונה ("בכל דור ודור חיב אדם לראות [להראות רמב"ם וכת"י] את עצמו כאלו הוא יצא ממצרים" – ההגדה של פסח על פי משנה פסחים י,ה) יהיה אכן מוכן לקיים את המצוות שנזכרו לעיל בקשר ליציאת מצרים.

רעיון זה מובע בשאלת הבן החכם בהגדה: מה העדות והחוקים והמשפטים אשר צוה ה' אלהינו אתכם? השאלה בהגדה מתייחסת לדיני הפסח, בדומה לשאלות של שאר שלושת הבנים. אולם השאלה הזאת בתורה מתייחסת לכל המצוות ולא רק למצוות הפסח: דברים ו, כ. * התשובה הניתנת שם אומרת שיציאת מצרים נועדה להביא את עם ישראל לארץ המובטחת כדי שיוכל לקיים את כל מצוות התורה: "ואמרת לבנך עבדים היינו לפרעה במצרים ויציאנו ה' ממצרים ביד

חזקה...ואותנו הוציא משם למען הביא אתנו לתת לנו את הארץ...ויצונו ה' לעשות את כל החוקים האלה". לשון אחר, קיום מצוות הפסח **לפי ההגדה של פסח מכשירה את המאמין לקיים את כל המצוות** (כולל מצוות שבין אדם לחברו), כי הוא מצליח להפוך את חוויית שעבוד מצרים ויציאת מצרים לחווייה אישית מכוונת בהווה.

*שאלת הרשע בהגדה: "מה העבודה הזאת לכם?" אכן מופיעה בתורה בקשר לזבח פסח (שמות יב, טו).

הסתייגות והבהרה: הדגשתי, לעיל, את זכרון שעבוד מצרים והקשר שלו למצוות שבין אדם לחברו, אולם זיכרון יציאת מצרים מתייחס גם לשחרור עם ישראל מעבדות לחירות על ידי התערבות האל בדרך נסית ומתן תורה בהר סיני. (לפני מתן תורה בסיני אומר אלהים: "אתם ראיתם **אשר עשיתי למצרים** ואשא אתכם על כנפי נשרים...ועתה אם שמוע תשמעו בקלי ושמרתם את **בריתי** והייתם לי סגולה מכל העמים...ואתם תהיו לי ממלכת כהנים וגוי קדוש" – שמות יט. בשמות כד מתוארת כריתת הברית בין עם ישראל לאלהים.) **האירוע של יציאת מצרים על כל מרכיביו הפך לארוע מכוון בחיי עם ישראל ובברית שלו עם אלהים כעם נבחר וכממלכת כהנים וגוי קדוש**. רעיון זה מצא כבר את ביטויו בברית בין הבתרים, שנוכרת בהגדה, שבה אלהים מספר לאברהם על שעבוד מצרים ויציאת מצרים (בראשית טו).

צו הזכרון בתורה מתייחס לכל המרכיבים של יציאת מצרים ולא רק להשלכות של שעבוד מצרים על יצירת חברה צודקת, ואותם התורה מחייבת לזכור. ההגדה של פסח שמה דגש על הברית בין אלהים ועם ישראל שהתחזקה בעקבות הנסים שהוא עשה לו בשחרורו מעבדות מצרים ובמתן תורה בהר סיני.

ציינתי, לעיל, את הקשר של השבת ושלושת הרגלים לזכר יציאת מצרים. להלן ביסוס נוסף מהתורה על חשיבות יציאת מצרים כארוע מכוון בחיי עם ישראל ודת ישראל:

- הדיבר הראשון: "אנכי ה' אלהיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים".
- מצוות יציאת: "...ועשו להם יציאת...והיה לכם לציצת וראיתם אתו וזכרתם את כל מצוות ה' ועשיתם אותם...**למען תזכרו ועשיתם את כל מצותי והייתם קדשים לאלהיכם**. אני ה' אלהיכם אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים להיות לכם לאלהים, אני ה' אלהיכם" – במדבר טו.
- תפלין: " והיה לך לאות על ירך ולזכרון בין עיניך למען תהיה תורת ה' בפיך, כי ביד חזקה הוציאך ה' ממצרים" – שמות יג.

הערה על לשון ההגדה:

כאשר אנו קוראים את הטקסט בתורה על שעבוד מצרים, אנו מודעים לכך שהטקסט מדבר על אבותינו הקדומים ואילו ההגדה מנוסחת כך שמדובר עלינו – הקוראים – כאילו אנו מספרים על אירועים שקרו לנו בחיינו בעבר הקרוב. דוגמאות חלקיות:

_ אנו קוראים: "עבדים היינו לפרעה במצרים וכו'. אחר כך אנו קוראים:

"וירעו אותנו המצרים ויענונו ויתנו עלינו עבודה קשה"*. משפט זה מנוסח בגוף ראשון רבים ואילו הטקסטים האחרים מהתורה מנוסחים בגוף שלישי רבים.

וירעו אותנו המצרים כמו שנאמר: הבה נתחכמה לו וגו'

ויענונו כמו שנאמר: וישימו עליו שרי מסים וגו'

ויתנו עלינו עבודה קשה כמו שנאמר: ויעבידו מצרים את בני ישראל בפרך

כך הדבר גם לגבי המשך: ונצעק אל ה' אלהי אבותינו וכו'.

וכן בהמשך בכל השיר: **דיינו**.

גם שני הפיוטים המסיימים את ליל הסדר: אחד מי יודע! וחד גדיא, מנוסחים בגוף ראשון יחיד.

האמצעי הלשוני הזה מגביר בקרב החוגגים את התחושה שהם בעצמם חווים את השעבוד במצרים ואת השחרור ממנו.

יש להוסיף, שתופעה דומה מופיעה בהרבה מקרים של הליטורגיה היהודית (לפני הנחת תפילין, למשל, מברכים: "...אשר קדשנו במצותיו וציונו להניח תפילין או, כאמור, בהבאת ביכורים למקדש שבה יליד הארץ בן דורות רבים בארץ אומר גם: "...הגדתי לה' אלוהיך כי באתי אל הארץ אשר נשבע ה' לאבותינו לתת לנו – דברים כו). אלא שהתופעה השכיחה בליטורגיה של ליל הסדר מגבירה, כאמור, את החווייה האישית של יציאת מצרים בהווה.

*מקור המשפט הוא בדברים הנאמרים על ידי מביא הביכורים למקדש (דברים כו).